

DANYI GÁBOR

Polgárjogi harcos, kentaur, bagdadi tolvaj?

Krassó György identitása és szamizdat kiadójának gazdasági működése*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.7>

A cenzúrázatlan – közismert szóval *szamizdat* – irodalom előállítását és terjesztését általában az egyik legalapvetőbb polgári szabadságjog, a szólásszabadság gyakorlataként értelmezik. A diktatórikus viszonyok, amelyek közepette a szamizdat megjelenik, óhatatlanul is morális dimenzióval ruházzák fel e tevékenységet: a szamizdatosok az emberi szabadságjogok bajnokai, a diktatúra ellenállói, a disszidens igazság képviselői. A morális dimenzió azonban gyakran elfedi, de legalábbis elhomályosítja azokat az egykori kontextusokat, amelyek a szamizdatkiadást ettől eltérő jelentésekkel ruházták fel. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a szamizdat irodalmat leválasszam erről a morális dimenzióról, és egykori társadalmi kontextusaiban vizsgáljam meg a jelenséget, aminek köszönhetően a szamizdat új oldaláról, a társadalmi-kulturális ellenállás praxisai felől nézve mutakozhat meg.

A szamizdat irodalom előállítása és terjesztése szerves részét képezte az 1980-as évek ellenzéki tevékenységének.¹ Miután

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4 kód-számú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ A szamizdat irodalom legújabb szakirodalmához lásd a *Poetics Today* folyóirat tematikus számait (Winter 2008; Spring 2009), valamint az alábbi publikációkat: Ann KOMAROMI: The Material Existence of Soviet Samizdat. *Slavic Review*, 2004/3. 597–618.; Friederike KIND-KOVÁCS–Jessie LABOV (eds.): *Samizdat, Tamizdat, and Beyond. Transnational Media During and After Socialism*. Berghahn, New York, 2013; Friederike KIND-KOVÁCS: *Written Here*,

1981-ben a második nyilvánosság intézményesedett² – kinyitott a Rajk-butik, megalakult a legnagyobb hatású független folyóirat, a *Beszélő* és az AB Független Kiadó –, Krassó György, a korabeli demokratikus ellenzék aktív szereplője is bekapcsolódott a független könyvkiadásba „Magyar Október” Szabadsajtó néven. E tevékenységen keresztül következetesen, már-már rögeszmésen képviselte az 1956-os forradalom emlékezetének, a történelmi igazságnak és a polgári szabadságjogoknak az ügyét, amelyek egytől egyig a Kádár-rendszer legitimációját kérdőjelezték meg. A cenzúrázatlan kiadványok megjelentetése az államszocializmus mostoha viszonyai között nagy fokú leleményességet és kreativitást követelt meg, miközben az állambiztonság szorításában rendkívül komoly egzisztenciális kockázatot jelentett. Ezzel olyan ellenzéki magatartásformát képviselt, amely a Magyar Népköztársaság idején nagyon ritka volt, ezért Krassót mindenképpen kiemelt hely illeti meg a korszak emlékezetében.

Az alábbiakban az a célom, hogy a szóban forgó időszakra összpontosítva egyrészt megvilágítsam mindazokat az informális társadalmi gyakorlatokat, amelyek a fenti ügyek hatékony képviselését lehetővé tették, másrészt ezzel összefüggésben feltárjam azokat a mintázatokat, amelyek a közreműködők – mindenekelőtt Krassó György – identitását jellemezték. Egyszóval igyekszem kritikus módon megvizsgálni azt, hogy milyen mozgástérrel rendelkezett egy elkötelezett ellenzéki – hogyan használta ki a második gazdaság lehetőségeit, az állami szféra erőforrásait, az ismerősi kapcsolatait annak érdekében, hogy a szólásszabadság technikai-anyagi feltételeit megteremtse –, illetve hogy ezek

Published There. How Underground Literature Crossed the Iron Curtain. CEU Press, Budapest–New York, 2014; Jan C. BEHRENDTS–Thomas LINDENBERGER (eds.): *Underground Publishing and the Public Sphere. Transnational Perspectives.* LIT, Wien–Berlin, 2014; Valentina PARISI (ed.): *Samizdat. Between Practices and Representations. Lecture Series at Open Society Archives, Budapest, February–June 2013.* Central European University–Institute for Advanced Study, 2015; Tomáš GLANC (ed.): *Samizdat Past & Present.* Institute of Czech Literature–Karolinum Press, Prague, 2018.

² Ehhez a folyamathoz, valamint a lengyel ellenzéknek a magyarországi második nyilvánosságra gyakorolt hatásához lásd DANYI Gábor: *Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában.* *Múltunk*, 2019/4. 92–127.

a gyakorlatok milyen identitás-konstrukciókkal kapcsolódtak össze.

Elméleti kereteit tekintve a dolgozat két, egymással összefüggő premisszára épül. Egyrészt a szamizdatokra nem diszkurzív térként vagy szövegek statikus hordozójaként tekint, hanem inkább olyan gyakorlatok, eljárások és rutinműveletek metszéspontjaként, amelyek e médiumot létrehozták és működtették, ezzel ugyanis a szamizdatok kultúráját performatív aktusként – vagyis cselekvő alanyok által adott társadalmi viszonyok között végzett komplex műveletként – tudjuk szemügyre venni.³ Másrészt a dolgozat a szamizdatokat – az „új gazdasági kritika” által is inspirálódva⁴ – olyan kulturális produktumokként láttatja, amelyek terjesztésük és fogyasztásuk során megadott gazdasági gyakorlatokkal és magatartásformákkal fonódtak össze, és sajátos kulturális-irodalmi piacot hoztak létre.⁵

Az alábbi tanulmányban e két nézőpont együttes alkalmazására teszek kísérletet. Ennek keretében elsőként a szamizdatkiadás és Krassó György 1956-os múltja közötti összefüggéseket vizsgálom meg, amihez később Krassó pénzhez való viszonyának elemzése kapcsán térek vissza. Ezt követően döntően a Magyar Október működtetéséhez szükséges pénzügyi források jellegére és a szamizdatkiadást lehetővé tévő informális gazdasági gyakorlatokra összpontosítok. Végezetül az egyes kiadványok árképzését vizsgálom meg a kiadó összetett gazdasági modellje tükrében. A tanulmány döntő mértékben a Krassó Györgyről keletkezett állambiztonsági iratokra épül, amelyek valóságkonstrukcióit mindenekelőtt a szamizdat anyagokban, visszaemlékezések-

³ Vö. pl. Olga ZASLAVSKAYA: Samizdat as social practice and alternative “communication circuit”. In: Valentina PARISI (ed.): I. m. 87–99.

⁴ *Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* [Új gazdasági kritika], 2011/4.

⁵ A szamizdatok cserefolyamatairól és terjesztési mechanizmusairól lásd Ann KOMAROMI: Samizdat as Extra-Gutenberg Phenomenon. *Poetics Today*, 2008/4. 629–667.; DANYI Gábor: Az ajándékozás művészete. A *Szétfolyóirat* terjesztési modellje a szamizdat jelenségének szemszögéből. *Irodalomtörténet*, 2014/1. 48–67. Nagyon kevés tanulmány foglalkozik a szamizdatok gazdasági szempontjaival és a szamizdatok kiadásának finanszírozásával. Rövid kivételt képez például: Martin MACHOVEC: How underground authors and publishers financed their samizdats. In: Tomáš GLANC (ed.): I. m. 133–140.

ben, illetve az általam készített interjúkban rejlő információkkal szembesítettem.

Egy volt '56-os szamizdat kiadó identitása

Krassó alakját érdemes a „narratív identitás” szempontjából megvizsgálni.⁶ Közismert, hogy a narratív identitás elméleti keretében az én azonosságát nem a személyiség valamiféle magja vagy szubsztanciális alapja teremti meg, hanem az énről szóló, újra és újra elmesélt, s így folyamatosan reflektált és újraértelmezett elbeszélések. Az alábbiakban így arra figyelek, hogy Krassó önmagáról elbeszélt élettörténetei hogyan teremtették meg énjének önazonosságát, különös tekintettel az ellenzéki tevékenységet és a szamizdatkiadást is magában foglaló, azokat tematizáló énelbeszélésekre.

Krassó több interjúban is úgy írta le saját életútjának bizonyos visszatérő elemeit, mintha ő volna a „bűnös” vagy a „tettes”, aki „visszatér[ne] a tett színhelyére”.⁷ Ezzel a fordulattal mindenekelőtt olyan tevékenységformák ismétlődésére utalt, mint a sokszorosítás, a nyomtatás, a röplapszórás, a röpcédulázás és a plakátragasztás. Életútja esetében három olyan időszak különíthető el, amikor ezek a tevékenységformák szerephez jutottak: egyrészt „a kommunista pártmunka időszaka” a negyvenes évek második felében, másrészt az 1956-os forradalom időszaka, harmadrészt pedig az ellenzéki tevékenység időszaka az 1980-as években.

⁶ Ehhez lásd a „narratív identitás” egyik megalapozójának magyar nyelven is megjelent munkáit: Paul RICŒUR: A narratív azonosság. Ford. SEREGI Tamás. In: LÁSZLÓ János–THOMKA Beáta (szerk.): *Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2001. (Narratívák 5.) 15–25.; Paul RICŒUR: Az én és az elbeszélt azonosság. Ford. JENEY Éva. In: Paul RICŒUR: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 373–411.; valamint TENGELYI László: *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1998.

⁷ Lásd például *Krassó György-interjú*. Készítette PALLAI Péter 1985-ben, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár / 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 651. sz. 3.; CSIZMADIA Ervin (szerk.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995. 49.

E ponton érdemes kissé részletesebben is megvilágítani Krassó életútját. Tizenéves korában a kommunista eszmék hatása alá került, kordedvezménnyel, kiskorúként még a pártba is belépett – ebben a bátyja, a Lukács György köréhez tartozó Krassó Miklós gyakorolta hatáson túl szerepet játszott az a széles társadalmi rétegek által osztott remény is, hogy marxista alapokon új, igazságosabb világot lehet építeni. A tizenéves Krassó kivette a részét a kommunista pártmunkából, tapasztalatokat szerzett a kommunista mozgalmi tevékenységek terén, beleértve a plakátragasztást és a röplapozást is. Ezt megelőzően, 1949 őszén saját elhatározásából otthagyta az iskolát, és horizontál esztergályos ipari tanulónak jelentkezett a Weiss Manfréd Vas- és Féművekbe⁸ (amelyet 1950-ben Rákosi Mátyás Vas- és Féművekké kereszteltek át). Az 1950-es évek első felében – mindenekelőtt a munkásosztályról szerzett közvetlen tapasztalatai hatására – fokozatosan kiábrándult a kommunizmusból. Így nem meglepő, hogy 1956-ban lelkesen vett részt a sztálinista diktatúra megdöntésében. Ott volt az 1956. október 23-án szervezett tüntetéseken, fegyverrel harcolt a Magyar Rádió épületénél, és majdnem statáriális bíróság elé került. A szovjet intervenció után többnyire kiáltványokat nyomtatott, röplapokat gyártott és terjesztett, amelyek elítélték a Kádár-kormányt és sztrájkra szólították fel a munkásokat. A forradalom leverését követő börtönévek, majd az állami repressziótól való jogos félelem évtizedei után ezek a tevékenységformák tértek vissza az 1980-as években az általa alapított Magyar Október Kiadó keretében.

Az interjúk énelbeszéléseiben a fiatalon végzett kommunista pártmunka elemeinek összekötése a nyolcvanas években folytatott rendszerellenes tevékenységformákkal mindenekelőtt önironikus és deheroizáló retorikai alakzatként funkcionált. Ugyanakkor a tett színhelyére való „visszatérés” alakzata az 1956-os és az 1980-as években folytatott ellenzéki tevékenység kontextusában több szempontból is jelentéssel telítődött.⁹

⁸ *Krassó György-interjú*. I. m. 1.

⁹ Ehhez lásd KRASSÓ György: A „Magyar Október” előzményei. Az 1956 novemberi ellenállási szabadsajtó történetéhez. *Magyar Füzetek* 17. Párizs, 1986. 83–98.

Kézenfekvő, hogy a „visszatérés” értelmezhető performatív-művelati cselekvésként, hiszen az egykori művelati tér helyreállítását, a cselekvés konkrét és meghatározott formáinak az ismétlődését foglalta magában. Az 1980-as évekbeli szamizdat kiadó működtetésekor ugyanazok – vagy legalábbis nagyon hasonló – praxisok tértek vissza, mint 1956-ban.¹⁰ A Magyar Október kiadói „portfóliójából” az is nyilvánvaló, hogy az 1983-ban megalapított szamizdat kiadójával emlékezetpolitikai értelemben is visszanyúlt az 1956-os tevékenységéhez. Az emlékeket kultiváló és társadalmivá tévő ágensként ugyanis az volt a célja, hogy a forradalom elfojtott emlékezetét rehabilitálja. Jellemző, hogy Krassó nemcsak szamizdat kiadóját, hanem későbbi vállalkozásait – az 1986-ban, Londonban létrehozott távirati irodáját és a már legális keretek között, 1989-ben létrehozott pártját is – az 1956-ra utaló Magyar Októberről nevezte el.

A „tettes/bűnös visszatér a tett színhelyére” toposza ezenfelül arra utal, hogy maradéktalanul sikerült beillesztenie az 1956-os tapasztalatokat a saját életéről alkotott narrációba. Jellemző, hogy e retorikai alakzat nem az 1956-os forradalom utáni megtorlások traumát elszenvedett áldozataként tünteti fel őt (amire a hosszú börtönévek után Krassónak „minden joga” meglett volna), hanem a forradalom aktív cselekvőjeként (annál is inkább, mert viszolygott a „mártírkodástól”).¹¹ A trauma elszenvedője képtelen identitása és életrajza részévé tenni az elbeszélhetetlen tra-

¹⁰ Mindez arra is rámutat, hogy a cselekvő alany akaratából végzett cselekvés a művelati tér által meghatározott szabályok és lehetőségek szerint zajlott: a kérdés ebből a szempontból inkább úgy vetődik fel, hogy a különböző kontextusok – hatalmi környezet, erőforrások rendelkezésre állása stb. – mennyiben alakították át e művelati teret.

¹¹ E ponton vitatott Kinda Gabriella önellentmondásoktól sem mentes megállapításait, melyek szerint Krassó 1956-os pere „egy magatehetetlen ember vergődését mutatja az irdatlan nagy elnyomó gépezettel szemben”, és bár „Krassó nem volt meghunyászkodó, de nem is szabad belőle áldozatot, netán hőst faragni”. KINDA Gabriella: *Krassó György 1956-os pere*. In: DÖBÖR András–ZEMAN Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig*. II. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2015. 120. Megítélésem szerint Krassó egyértelműen az 1956 utáni megtorlások áldozata, politikai igazságtalanság elszenvedője volt, aki ugyanakkor nem az áldozatiság narratívája szerint építette újra saját identitását.

umát, esetében az emlékek – az élményt kísérő negatív érzelmi állapot hatására – kényszeres és passzív cselekvés formájában térnek vissza újra meg újra, mintha az áldozat képtelen volna elszakadni a tett színhelyétől, és önkéntelenül is beleragadna a trauma időpillanatába.¹² A traumatizált áldozattal szemben a „tettes” tudatos és aktív cselekvőként képes színre lépni, aki az emlékeinek jóval inkább ágense, mint elszenvedője, s akinek visszatérését a korábban átélt pozitív érzelmi állapot, valamint a sérült igazságérzet okozta indulat is motiválhatja. Krassó esetében e „visszatérés” tehát egy tudatos és cselekvőképese alanyról tudósító imaginárius aktus volt, amely egyrészt lehetővé te(het)te az 1956-os forradalom euforikus, adrenalinidús napjainak átélését, másrészt összekapcsolódott az egykori sérelmekért veendő elégtétel igényével: a bosszúval. Az érzelmi és kognitív elemeket egyaránt magában foglaló bosszú, amely felfogható „a jogérzet első megnyilvánulásaként” is,¹³ egyfajta eltérített „jogvédelmi rendként” lépett életbe. Mivel a represszív rezsimmel szembeni bosszú jogi értelemben – a rezsim játékszabályai szerint – nem volt lehetséges,¹⁴ ezért áthelyeződött, és a rendszerkritikus ellenállás egy formáját – a szamizdatkiadás tevékenységét – öltötte magára. 1984 nyarán egy állambiztonsági jelentés szerint Krassó úgy fogalmazta meg ebbéli motivációját, hogy „pár röplap miatt ültették le annak idején, kapott 10 évet, ebből hetet le is ült, és most úgy érzi magát, mint aki törleszt ezért a hosszú börtönbüntetésért, és [ez] végül is így igazságos és ezért csinálja”.¹⁵ Ezt erősíti az is, hogy a többször idézett szófordulatban ironikus módon „bűnösként” utalt önmagára.

¹² Vö. PINTÉR Judit Nóra: *A nem múltó jelen: trauma és nosztalgia*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 41–42.

¹³ HADIK Béla: *A bosszú mint jogvédelmi eszköz. A vérbosszú fogalma és nyoma a magyar jogvédelem múltjában különös tekintettel az Árpád-korra*. Budapest, 1932. 11. Idézi: KUMINETZ Géza: *Egy tomista jog- és állambölcselet vázlata I*. Szent István Társulat, Budapest, 2013. 313.

¹⁴ Érdemes megjegyezni, hogy ugyanakkor Krassó folyamatosan felhívta a figyelmet az állampárt által elkövetett jogsértésekre, és jogi értelemben is harcolt ellenük.

¹⁵ „Lidi”. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.1.5 O-19619/9. 348.

Krassónak tehát sikerült egy olyan narratív konstrukciót – jobban mondva narratív identitást – alkotnia, amely – amellett, hogy összekötötte az 1956-os forradalmi cselekményeket az 1980-as évek ellenzékiességével – magába integrálta és egyben feloldotta a kommunista pártmunka és az ellenzéki tevékenység közötti feszültséget is, anélkül, hogy az élettörténetben jelentkező „másság” az önazonosságot veszélyeztetné. Az általa újra és újra elbeszélnt éntörténetek során az élettörténet egyes elemei megerősödtek, és áthidalták a törésvonalakat: az agitációs pártmunka és a szamizdatkiadás között például – a műveletek ismétlődésén túl – a cselekvés totalitása is kapcsolatot teremtett, vagyis az, hogy az ember „teljesen minden idejét erre a célra fordítsa és ez teljesen áthassa az egész életét”.¹⁶

A Magyar Október Kiadó tevékenysége

Az 1956-os forradalomban való részvétele miatt bebörtönzött, majd az 1963-as amnesztiával szabadult Krassó György¹⁷ hosszú évtizedeken keresztül a hatóságok figyelmének középpontjában maradt.¹⁸ Az állambiztonság „Lidi” fedőnéven szinte a szabadulásától fogva, 1963. szeptember 10-étől az állam elleni bűncselekményekért elítélt személyek elhárítási vonalán operatív ellenőrzés alatt tartotta,¹⁹ tevékenységéről és mindennapja-

¹⁶ Krassó György-interjú. I. m. 1.

¹⁷ A Krassó Györgyről szóló irodalomhoz lásd Krassó György-interjú. I. m.; HAFNER Mónika–ZSILLE Zoltán (összeállította): *Maradj velünk! Krassó György írásai*. Magánzárka, Budapest, 2001; MODOR Ádám: *Célkeresztben Krassó*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006; KERESZTES Csaba: Krassó György kizárása a Közgazdaságtudományi Egyetemről 1955-ben. *Betekintő*, 2013/1. Forrás: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2013_1_keresztes.pdf (Letöltve: 2021. 05. 09.); PECSI Vera: Baklövés. Az állambiztonságiak esete Krassó Györggyel 1963–64-ben. *Évkönyv VIII*. 1956-os Intézet, Budapest, 2000. 78–123.; KINDA Gabriella: *Krassó György 1956-os pere*. I. m. 111–123.; KINDA Gabriella: A Nádor utca-akció. *Betekintő*, 2017/3.; NAGY Kristóf: Krassó Györgyről. *Színház*, 2018/5. 7–8.; Krassó emlékezetéről lásd SNEE Péter: *Gyuri után*. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2006.

¹⁸ Erre utal Modor Ádám könyvének címe is (*Célkeresztben Krassó*. I. m.).

¹⁹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/6. 29.

iról 1985 decemberéig tizenhárom vaskos dosszié keletkezett.²⁰ Ezek alatt az évtizedek alatt többször indítottak ellene büntetőeljárást, többször vonták rendőrhatalósági felügyelet alá, vagy részesítették rendőrhatalósági figyelmeztetésben. Számos titkos ügynök dolgozott azon, hogy a szervek minél több megbízható információra tegyenek szert róla, és ezáltal megakadályozhassák vagy legalábbis kordában tarthassák államellenesnek nyilvánított tevékenységét. Beszédes az is, hogy volt rá példa, hogy Krassónál több egymástól függetlenül tevékenykedő ügynök tartózkodott egy időben, akik egymásról is jelentettek.²¹

Bár Krassó soha nem rejtette véka alá nem éppen rendszerkonform nézeteit,²² ellenzéki magatartása a hetvenes évek második felétől – párhuzamosan a magyar demokratikus ellenzék kialakulásával – egyre nyíltabb és nyilvánosabb formát öltött. A róla keletkezett összefoglaló jelentésekben²³ megállapították, hogy 1979-ben aláírta a csehszlovák ellenzéki mozgalom, a Charta '77 tagjaiért kiálló szolidaritásnyilatkozatot; hogy szervezője és támogatója volt több szimbolikus akciónak is, amely a lengyel Szolidaritás mozgalom mellett állt ki, sőt törekedett a lengyel független szakszervezet képviselőivel való kapcsolat kialakítására is; hogy 1981 végén megszervezte az útlevele jogtalan elvétele ellen éhségsztrájkkal tiltakozó Pákh Tibor melletti szolidaritási akciót; vagy hogy rendszeresen részt vett az ellenzék által szervezett szabadegyetemi előadásokon. Zokon vették, hogy egyes írásait Nyugatra juttatta és ott publikálta – ez történt a kiutazással és útlevel-politikával kapcsolatos jogsértéseket feltáró cikkével, amely a *Magyar Füzetek* című párizsi emigráns folyóiratban jelent meg 1981-ben, valamint Bill Lomax *Magyarország*

²⁰ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/1–13.

²¹ 1984. március 14-én, majd március 22-én például „László” és „Költő” fn. tmb-k tartózkodtak egyszerre Krassónál. Vö. „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/6. 148.; „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 224. Vö. MODOR Ádám: I. m. 233.

²² Kőszeg Ferenc, a demokratikus ellenzék tagja szerint „Krassó mást se csinált, mint szidta a rendszert. Egyszerűen nem lehetett kifogni egy olyan tízpercet a napirendjéből, amikor nem a rendszert szidta.” *Kőszeg Ferenc-interjú*. Készítette Murányi Gábor 2009–2010-ben, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár / 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 980. sz., 306.

²³ Lásd például „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 129–142.

1956 című könyvével, amelyet Krassó ültetett át magyar nyelvre és látott el számtalan megjegyzéssel. A bűnlajstromot gyarapította, hogy 1981-ben, a forradalom 25. évfordulója alkalmából megemlékezést rendezett egy budapesti magánlakásban, majd két évvel később – 1983 júniusában, Nagy Imre kivégzésének 25. évfordulóján – megemlékezett az egykori miniszterelnökről is. A szervek tisztában voltak azzal is, hogy „Magyar Október” kiadó néven önálló kiadói tevékenységet kezdett, adataik szerint 1984 októberéig „hat különböző ellenséges szamizdat anyagot jelentetett meg”.²⁴ E kiadványok száma a következő évben megsokszorozódott.

Krassó György vállalkozása 1982 és 1989 között több mint harminc kiadványt adott ki Magyar Október Kiadó vagy „Magyar Október” Szabadsajtó néven, s ezenfelül olyan szamizdatok is megjelentek, amelyeket kiadói jelzet nélkül sokszorosított és terjesztett. A kiadó profiljába döntően az 1956-os magyar forradalom emlékezetével kapcsolatos publikációk tartoztak, de a Magyar Október „piacra dobott” más, „tiltott” műveket is, amelyek nem a politikátörténet és a történettudomány műfajába tartoztak. Független könyvkiadói tevékenységének missziója egyértelmű volt: „amint azt elnevezése és emblémája mutatja – olvasható a kiadó ars poeticájában –, [a Magyar Október] mindenekelőtt ötvenhat igaz történetét kívánja bemutatni, kiemelve a Magyar Októbert a feledés ködéből és megtisztítva a hamisításoktól”.²⁵ A kiadó emblémáját – mai kifejezéssel logóját – Háy Ágnes képzőművész, filmrendező készítette,²⁶ amelyen az 1956-os forradalom jelképévé váló lyukas zászló volt látható, benne a forradalom időszakában újra hivatalossá váló, de 1957-ben lecserélt Kossuth-címerrel. A kiadó működésének története két jól elhatárolható időszakra tagolható: a cezúrát Krassó 1985-ös

²⁴ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 279.

²⁵ *Magyar Október termékkatalógus*, HU OSA 300-40-1 Box 253. [Ellenzék, Kisúgó 1983]. Records of the Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1), Vera & Donald Blinken Open Society Archives, Budapest.

²⁶ Háy Ágnes [interjú]. In: HAJDU István: *Előbb-utóbb. Rongyszőnyeg az avantgarde-nak*. Orfeusz Könyvek, Budapest, 1999. Forrás:

<https://artpool.hu/kontextus/hajdu/hay.html> (Letöltve: 2021. 05. 08.)

emigrációja jelenti. 1982–1985 között fokozódó állambiztonsági figyelem közepette és rendkívül komoly egzisztenciális kockázatot vállalva állította össze a nem hivatalos kiadványokat, szervezte azok sokszorosítását és terjesztését. 1986-tól, azt követően, hogy Londonba emigrált, a kiadói tevékenység háttérbe szorult, de így is igyekezett külföldről tovább szervezni a szamizdatok magyarországi megjelenését.

Szemben a házilagos technikákat alkalmazó szamizdat kiadókkal,²⁷ a Magyar Október Kiadó legtöbb kiadványa üzemi nyomdahelyeken készült, „feketén”.²⁸ Az 1980-as évek egyre súlyosabb gazdasági válsága közepette, a bérkiegészítés egy formájaként üzemi, vállalati nyomdahelyeken dolgozók ugyanis előszeretettel vállaltak „fekete” nyomdai megbízásokat.²⁹ A professzio-

²⁷ Az 1980-as évekig a magyar szamizdat szinte kizárólag írógép és indigó segítségével sokszorosított gépiratokat foglalt magába (DANYI Gábor: *Az ajándékozás művészete*. I. m. 48–67.). Az 1980-as évek elején azonban döntően lengyel hatásra megjelentek a nagyobb példányszámot eredményező házilagos nyomtatási technikák: az ún. „ramka”, a szitanyomtatás és a stencilezés – amelyek alkalmazásához az underground művészeti közeg szereplői is jelentős mértékben hozzájárultak tudásukkal. (DANYI Gábor: *Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat*. I. m. 92–127.) Ezenfelül további lehetőségeket teremtett a nem hivatalos iratok sokszorosítására, hogy a nyolcvanas években megjelentek hivatalosan engedélyezett másoló üzletek Budapesten és a nagyobb városokban, amelyek nyitva álltak az állampolgárok előtt – korábban ugyanis csak az állami intézmények vagy üzemek használhattak másológépeket. (DALOS György: *Viszlát, elvtársak! A szocializmus végnapjai Kelet-Európában*. Ford.: DUNAI Andrea, szerk.: Christian BEETZ–Olivier MILLE, Corvina Kiadó, Budapest, 2011. 78.)

²⁸ Abban, hogy Krassó a fekete nyomdai kapcsolatokat részesítette előnyben a házilagos technikákkal szemben, egy korábbi tapasztalat is szerepet játszott. 1979-ben Krassó élettársa, Háy Ágnes képzőművész szeretne volna könyv alakban megjelentetni a grafikáit *Sex – 40 rajz* címmel. Ennek útja, Krassó javaslatára, a magánkiadás lett volna, amihez kérelmet kellett benyújtani a Kulturális Minisztérium alá tartozó, cenzúraszervként működő Kiadói Főigazgatósághoz. A kérelem pozitív elbírálását előmozdítandó Háy a nagy tekintéllyel rendelkező Mérei Ferencet kérte fel előszó írására. A kérelemben továbbá meg kellett adni a kiadvány nyomdai költségeit – ennek érdekében Krassó egyszerűen besétált egy nyomdába, hogy árajánlatot kérjen. Miután „az illetékes bíráló bizottság levelében az alkotás kiadását elutasította” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 34.), Krassó visszament a nyomdába, ahol sikerült elintéznie a kötet engedély nélkül való kinyomtatását. Krassó számára ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy „a nyomdások nagyon boldogan nyomtatnak pénzért”, „feketén” (Háy Ágnes szóbeli közlése, 2021. június 21.).

²⁹ KÖSZEG Ferenc: Az M. O. kiadó. *Beszélő*, 1985/12. 66.

nálisabb nyomdatechnikai eljárások igénybevételével a Magyar Október Kiadó kiadványai tagadhatatlanul új szint hoztak a második nyilvánosságba: „mind szerkesztésük, mind technikai kivitelük tekintetében a független könyvkiadásban [a]ddig szokatlan minőségigényről tanúskod[t]ak”.³⁰ A „jó minőség”, a „szép küllem” és az „olcsóságra” való törekvés a kiadói program része volt.³¹ az általa megjelentetett több mint harminc kiadvány közül több is megközelítette a hivatalos könyvkiadás termékeinek minőségét. A Magyar Október kiadói programja megkövetelte a kiadó működtetéséhez szükséges alaptőkét, valamint mindazokat a képességeket, amelyek a második gazdaság erőforrásainak kihasználását lehetővé tették.

Krassó György pénzügyi helyzete és bevételei

Számos jel mutat arra, hogy Krassó rendelkezett a kiadó gördülékeny működtetéséhez szükséges alaptőkével. A külföldről beszerzett alapanyagok ellenértékét tetszés szerinti valutában tudta kiegyenlíteni: megkérdezte a „beszerzőt”, hogy „dollárban, NSZK márkában vagy francia frankban adja-e [neki] a kért összeget”.³² Rendszeresen kölcsönzött pénzt más szamizdat vállalkozások számára.³³ Ezenfelül „több alkalommal hangoztatta, hogy neki előnye van a »társ kiadókkal« szemben, mivel azonnal és készpénzben tudja a nyomdászokat kifizetni”.³⁴ Többször előfordult, hogy előlegként 10 ezer forintot adott a nyomdásznak.³⁵ Az általa fizetett előlegnél egy-egy átlagos kiadvány nyomtatási költsége mintegy három-négyszer volt magasabb: körülbelül 30-

³⁰ Uo. 67.

³¹ Bemutatkozik az M. O. „Magyar Október” Szabadsajtó Budapest. *Inconnu Press*, 1986/5. 38.

³² „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 333.

³³ HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. június 21.

³⁴ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/12. 239. Az a Krassó által hangoztatott tétel, hogy a többi szamizdat kiadóval ellentétben ő azonnal fizetőképese, nem jelentette azt, hogy nem került gyakran pénzzavarba – amit részben a lóversenyek iránti szenvedélyének, részben üzleti kalandjainak köszönhetett.

³⁵ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 242, 253.

40 ezer forintra rúgott.³⁶ Mindez azt is jelentette, hogy rendelkezett (legalább) akkora forgótőkével, ami egy kiadvány valamenynyi nyomdai költségét fedezte. Viszonyításképpen: az 1980-as években ez körülbelül egyévi átlagjövedelmet jelentett, ráadásul Krassó hivatalos rokkantnyugdíja jócskán alatta maradt az átlagnak.³⁷ Ez azt jelenti, hogy kizárólag a nyugdíjára támaszkodva nem lett volna képes előteremteni a kiadó működtetéséhez szükséges anyagi erőforrásokat.

Krassó bevételi forrásait ezért nem árt tüzetesebben is megvizsgálni – amit egyébként az állambiztonsági szervek is megtettek annak idején, hogy fogást találjanak rajta. Így tudható, hogy Krassó számára tökéletesen megfelelt a rokkantnyugdíj, teljes állású bér munkát sem életmódjából kifolyólag, sem meggyőződésből nem kívánt vállalni. A politikai és gazdasági rendszert korruptnak és erkölcstelennek tartotta,³⁸ az állambiztonság számára is „úgy tűnt, hogy elvből nem dolgozik, nem akar részt venni a »szocializmus építésében«, ráadásul »munkahellyel rendelkező ismerőseit gyakran cukkolja hasonló kijelentésekkel«.³⁹ Rokkantnyugdíja mellett – amelyet halláskárosultként kapott –, műszaki fordítóként, angol nyelvből végzett szakfordításaival is szert tett némi bevételre.⁴⁰ Emellett péntekenként és vasár-

³⁶ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 242.

³⁷ 1982-ben az egy főre jutó havi átlagjövedelem 3385 forint volt, míg 1987-re ez 5262 forintra nőtt. (ANDORKA Rudolf–HARCSA István: *A lakosság jövedelme*. In: ANDORKA Rudolf–KOLOSI Tamás–VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. TÁRKI, Budapest, 1990. 97–117. Krassó nyugdíja 1982 decemberében 2218 forint volt. („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 92.)

³⁸ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 53. Fontos megjegyezni, hogy Krassó ezt a kijelentést Kenedi János „*Tied az ország, magadnak építed*” című szatirikus szociográfiájával kapcsolatban tette, amely a reálisan létező szocialista gazdaság árnyoldalát – az illegális, „fekete gazdaság” mechanizmusait – leplezte le (*Magyar Füzetek*, Párizs, 1981).

³⁹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 131.

⁴⁰ HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. június 21. Az 1970-es évek végéig ezeket a megbízásokat részben az MTA Filozófiai Intézetében dolgozó Nagy Jenőtől kapta („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 132.), aki ekkoriban „sportot űzött” abból, hogy a pozíciójából fakadó lehetőségeket kihasználva, rendkívül önzetlen módon számos marginalizált értelmiséginek, egzisztenciával nem rendelkező másként gondolkodónak biztosítson fordítási és dokumentációs munkát. (Ehhez lásd CSIZMADIA Ervin (szerk.): I. m. 297–298.)

naponként a Lottó Igazgatóságon is dolgozott, ahol részt vett a totó- és lottószelvények értékelésében – ezt a munkát egyetemista kora óta végezte.⁴¹ 1980-ban az állambiztonsági szervek terveket szőttek annak érdekében, hogy megfosszák őt a bevételeitől, és ezzel egzisztenciálisan is kiszolgáltatottá tegyék: nyugdíjfolyósítását meg akarták támadni a hatályos jogszabályok alapján,⁴² és a totó-lottó szelvények értékeléséből is ki akarták szorítani.⁴³

A célszemély teljes ellehetetlenítése azonban nem volt olyan egyszerű, hiszen Krassónak még ezeken felül is voltak bevételi forrásai. Érdeemes megjegyezni, hogy a pénzügyekhez nem csupán veleszületett affinitása volt, hanem közgazdaságtani képzettsége is: disszertációját a pénz újraelosztásának témájából írta. Ezért sem meglepő, hogy a jelek szerint a piaci résekre (fel)figyelő és a „második gazdaság” kínálta lehetőségeket kihasználó „üzletemberként” is kamatoztatta tudását.⁴⁴ Vágner Anna így emlékezett rá: „Mert üzletelni is lehetett vele bármikor bármit. Tehát ő mindig minden üzletre nyitott volt. [...] neki ezer üzleti dolga volt, amit csinált.”⁴⁵ Az „üzletbe” pedig a szerencsejátéktól és a löversenyfogadástól a csempészett farmerek és a magánszektorban előállított játékok árusításán át a szamizdatok terjesztéséig sok minden belefért.

Az állambiztonsági dokumentumok alapján rekonstruálható Krassó néhány üzleti tranzakciója. Az állambiztonsági szervek gyanították, hogy – egy kapcsolata, Órsi János közreműködésével – kvarcórákkal is üzletelt, amelyeket többek között a Keleti pályaudvaron vásárolt, majd némi szerelési-karbantartási aprómunka után haszonnal értékesített a Bizományi Áruházakban vagy a baráti körén belül.⁴⁶ Sőt, az egyik állambiztonsági forrásnak tudomása volt arról, hogy „korábbi, szocialista országokba történő turista útjai alkalmával, a vámszervek megkerülésével,

⁴¹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 59.

⁴² „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 143.

⁴³ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 144.

⁴⁴ Vö. Vágner Anna-interjú. Készítette Kőrösi Zsuzsanna 2009-ben, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár / 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 928. sz. 174.

⁴⁵ Vágner Anna-interjú. I. m. 173.

⁴⁶ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 131.

nagyobb mennyiségű farmer ruhákat hozott be”.⁴⁷ A csempészett farmereket a budapesti Használtcikk Piacon (közismert nevén az Ecseri piacon) értékesítette – és le is bukott velük.⁴⁸ A farmer csempészése és árusítása egyszeri akció volt, amiben az a figyelemre méltó, hogy Krassó mellékesen haszonszerzésre is megpróbálta felhasználni külföldi útját. 1983-ban azt fontolgatta, hogy kisipari módon legyártat és a szilveszter előtti napokban piacra dob – vagyis standokon árusítat – egy jójoszerű játékot, amelyet egy nyugatról származó játéktárgy mintájára akart elkészíttetni.⁴⁹ Ettől az üzlettől nagy profitot remélt, amit úgy kommentált, hogy „így legalább lesz egy kis pénze az ellenzéknek”.⁵⁰ Krassó a családi ingóságok eladásával is hozzájutott némi készpénzhez. Ezek közé tartozott az édesapjától örökölt bélyeggyűjtemény,

⁴⁷ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 7.

⁴⁸ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 144.; Kőszeg Ferenc: Elkésett vita Eörsi Istvánnal. In: Uő: *Múltunk vége*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2011. 236.

⁴⁹ Az úgynevezett „kinai jójó” egy hurkapálcából és az ahhoz hozzáerősített, feltekert pauszpapírcsíkól állt, amely egy lendítő mozdulat hatására az anyósnyelvhez hasonlóan kibomlott, majd visszapöndörödött (Háy Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 8.). Egy állambiztonsági jelentés szerint a játék darabjait Krassó „harmadmagával árulta az EMKE sarkán” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 28.). Az állambiztonsági forrás azt is tudni vélte, hogy „szilveszterkor 600 db-ot adtak el az elkészült 5.500 db kinai jo-jóból, ez 10.000 Ft körüli bevételt jelent a befektetett 35.000 Ft-tal szemben” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 28.). Ehhez hasonlóan nyilatkozott Pálinskás Szűts Róbert, az Inconnu csoport tagja is, aki szerint a játék nem váltotta be a hozzá fűzött piaci reményeket (*A rendszerváltás lelkiismerete: Krassó György*. Partizán, Rendszerváltás 30 című sorozat, műsorvezető: Gulyás Márton, 68 perc. Online: <https://youtu.be/kln19Ir0jSU> [Letöltve: 2021. 07. 21.]). E forrásoknak ellentmond, hogy az árusítással megbízott gépirónó, Vágner Anna visszaemlékezése szerint szép pénzt kerestek vele. A játékot ugyancsak árusító Háy Ágnes is ez utóbbi álláspontot osztja, szerinte az előállítási költségek terén az állambiztonsági forrás erősen túlzó, hiszen a játék legyártásához csupán az említett hurkapálcára és pauszpapírra, valamint egy fűrógépre volt szükség (amivel a pauszpapírt tekerték fel) (Háy Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 8.). Erre az ellentmondásra magyarázatként szolgálhat, ha az értékesítés több hullámban történt. Elképzelhető, hogy az 1983. évi sikertelen akció után, a következő évben már nemcsak szilveszter előtt árusították, hanem karácsonyi vásárokon – például a Marczibányi téren – is, ahol nagyobb keletje volt az árucikknek (Vágner Anna-*interjú*. I. m. 173–175.). A végső meglepet ugyanakkor tovább árnyalja, hogy Krassó megfizette a munkaerőt is: a bedolgozók számára 50–100 forintos órabért biztosított, kijelentve, hogy „szerinte ez alatt sem dolgozni, sem dolgoztatni nem szabad” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 397.).

⁵⁰ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 397.

amelynek darabjai kivétel nélkül nagy értéket képviseltek. A bélyegeket a piaci helyzethez igazítva értékesítette: amikor úgy ítélte meg, hogy a bélyegek ára alacsonyan van, szüneteltette az eladásukat, remélve, hogy később, az arany árának emelkedésével párhuzamosan a bélyegeket is drágábban tudja majd pénzzé tenni.⁵¹ Háý Ágnes emlékei szerint, ha pénzszűkébe került, családi ékszerek zálogházba adásával tett szert készpénzre.⁵²

Informális gyakorlatok: kombinálás, ismeretség, kisajátítás

Jellemző, hogy a szamizdat kiadók működtetése – beleértve a szamizdatok kiadásához szükséges alaptőke, illetve erőforrások megteremtését is – informális gyakorlatok egész tárházát foglalta magában. Ami az informalitás fogalmát illeti, a különböző (elsősorban szociológiai és kulturális antropológiai) kutatási irányok és az általuk feltáruló lokális jellegzetességek sokszínűsége miatt nehéz volna egzakt definícióval szolgálni. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy az informalitásra összpontosító kutatások megerősödése az 1970-es évekbeli gazdasági válságot követő szerkezetváltással járt együtt, amely globális léptékben rendítette meg a formális intézmények hegemoniáját, és értékelte fel az államilag nem szabályozott, lokálisan elérhető és a megélhetés érdekében kiaknázható erőforrásokat, valamint az ezekhez hozzáférést biztosító gyakorlatokat és hálózatokat.

A kelet-európai szocialista országokban az informális tevékenységformákat mindenekelőtt azok közé a társadalmi válaszok közé sorolhatjuk, amelyeket a hiánygazdaság hívott életre. A kései szocializmus elmélyülő gazdasági válsága közepette ugyanis jelentősen felértékelődött a „második” vagy „informális” gazdaság szerepe,⁵³ egyes számítások szerint az 1970–1980-as években a magyar társadalom közel 75%-a volt érintett valamilyen formá-

⁵¹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/5. 131.

⁵² HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 8.

⁵³ DANYI Gábor–VIGVÁRI András: Túlélés, ellenállás, adaptáció. Informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban. *Replika*, 2019/110. 11–31. DOI: <http://doi.org/10.32564/110.2>

ban a második gazdaságból származó jövedelemszerzésben.⁵⁴ Az államilag szervezett kereteken kívül eső gazdasági tevékenység mindenekelőtt bérkiegészítő szereppel bírt, ezzel segítve a háztartások megélhetését, illetve felhalmozását. Az informális gyakorlatok megkövetelték a hiánygazdaság viszonyai közötti eligazodás vagy tájékozódás képességét is, hiszen tudni kellett, hogy az erőforrásokat hol lehet beszerezni, hol érdemes továbbadni, kit kell lefizetni stb. A csempésztett farmerek esetében Krassó tevékenysége jól illeszkedett a kereskedelmi célú turizmus – más szóval „bőröndkereskedelem” – jelenségkörébe is, amelynek keretében a szocialista országok állampolgárainak széles tömegei keltek útra turistaként, hogy az általuk viszonylag könnyen beszerezhető javakat más (e javakat nélkülöző) országokban értékesítsék.⁵⁵

Természetesen a Krassó által alkalmazott gyakorlatok a szamizdat kiadó működtetése során is nagy szerepet játszottak. A kiadványokhoz kivétel nélkül szükség volt alapanyagokra: mindenekelőtt nagy mennyiségű papírra, festékre, tűzőkapcsokra, ragasztóra. Az állambiztonsági dokumentumokban nyomon követhető, hogy Krassó 1982-től egyre gyakrabban érdeklődött ismerőseinél nyomdatechnikai alapanyagok és sokszorosítási lehetőségek iránt. Az ügynökök akkurátusan feljegyezték, hogy Krassó hol szívópapírt,⁵⁶ hol stencilpapírt,⁵⁷ hol fekete festéket,⁵⁸ hol papírvágó gépet,⁵⁹ hol pedig nyomdai tűzőgépet és hozzá való

⁵⁴ VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 290.

⁵⁵ Jerzy KOCHANOWSKI: *Pionierzy wolnego rynku? Nieoficjalna wymiana handlowa między społeczeństwami krajów socjalistycznych. Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte* [A szabadpiac úttörői? Nem hivatalos kereskedelmi csere a szocialista országok társadalmi között. Hetvenes és nyolcvanas évek]. In: Włodzimierz BORODZIEJ–Jerzy KOCHANOWSKI (red.): *Bocznymi drogami. Nieoficjalne kontakty społeczeństw socjalistycznych 1956–1989* [Mellékutakon. A szocialista társadalmak nem hivatalos kapcsolatai 1956–1989]. Instytut Historyczny UW–Wydawnictwo TRIO, Warszawa, 2010. 109–144.; DANYI Gábor–VIGVÁRI András: I. m. 21.

⁵⁶ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 163.

⁵⁷ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 255.

⁵⁸ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/7. 199.; „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 242.

⁵⁹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 175.

kapcsokat kért,⁶⁰ miközben sokszorosító gépek, gépalkatrészek is érdekelték,⁶¹ és igyekezett tudomást szerezni a fénymásolási és nyomdai lehetőségekről is.⁶² Bizonyos alapanyagokhoz – például vastag papírtömbök áttűzésére alkalmas tűzőgéphez és kapcsolatokhoz – csak Nyugaton lehetett hozzáférni, ez ügyben Krassó mindenekelőtt Bécsbe látogató kapcsolatait igyekezett mozgósítani. Házilagos sokszorosítási technikák esetében valamilyeni alapanyag beszerzését a „kiadónak” kellett intéznie, „fekete” nyomdai munkák esetén azonban a sokszorosításhoz szükséges alapanyagok rendszerint a nyomdászok rendelkezésére álltak.⁶³ A fekete nyomdai kapcsolatok gyakran az állami vállalatok kárára végezték a második nyilvánossághoz kötődő megbízásokat.⁶⁴

Krassó a kisajátítás és eltulajdonítás efféle gyakorlatait – s ebben nem ütött el az 1980-as évek közérkölcsetől – semmiképpen sem tartotta bűnnek: „az állam megrövidítése mindenképpen hasznos dolog – jelentette ki egyszer –, és ezt kisebb nagyobb lopásokkal elő lehet segíteni”.⁶⁵ Sőt, számára *A bagdadi tolvaj* (*The Thief of Bagdad*) című film – Házy Ágnes emlékezete szerint – „metafora volt a gazdasági és a politikai igazságtalanság elszenvedőinek természetes szövetségére”.⁶⁶ Az 1940-ben bemutatott angol film, amelyet producerként Korda Sándor jegyzett,

⁶⁰ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 43.

⁶¹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 188.

⁶² „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 57.; „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 118.

⁶³ Erre utal az egyik állambiztonsági akció kudarca is. Amikor a szervek „Frederich” fedőnevű kapcsolatuk révén nagy mennyiségű papírt ajánlottak fel az ekkor már a profi nyomdászokat előnyben részesítő Krassónak, hátha az akció elvezeti őket a nyomtatás helyszínére, Krassó egyenesen az ABC Független Kiadót működtető – és a stencileljárást előnyben részesítő – Nagy Jenő címét adta meg az ügynöknek, amit az állambiztonság rezignáltan vett tudomásul. „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 165. 170–171. (Érdemes megjegyezni, hogy természetesen Krassó nem tudhatta, hogy a papírt felajánló ismerőse az állambiztonság ügynöke. Nagy Jenő pedig konspiráció nélkül, otthon végezte a nyomtatást, így egy effajta „küldemény” nem tért el Nagy Jenő mindennapi gyakorlataitól.)

⁶⁴ Az egyik lebukott nyomdász vallomásából kiderül, hogy a Krassó kiadványaihoz felhasznált papír és AGFA lemezek is a szövetkezet tulajdonát képezték, amelyeknek a beszerzési értéke körülbelül 14 ezer forintra rúgott. „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 323.

⁶⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ BRFK 64/3 / 1981.04.03.

⁶⁶ Házy Ágnes közlése e-mailben, 2021. június 18.

Magyarországon is népszerű volt:⁶⁷ a második világháború után is játszották a mozik, majd a soron következő évtizedekben tévéfilmként is gyakran szerepelt a Magyar Televízió műsorán. Az *Ezeregyéjszaka* meséinek világát megidéző produkcióban a törbe csalt Ahmed herceg – a politikai igazságtalanság elszenvedője – és Abu, a kis bagdadi tolvaj – a gazdasági igazságtalanság elszenvedője – együttes erővel száll szembe Dzsáfárral, a gonosz, trónbitorló varázslóval, aki nem mellesleg Jázmin hercegnőt, Ahmed szerelmét is magához akarja láncolni. Krassó valószínűleg egyszerre azonosította magát mindkét szereplővel, de más-más intenzitással: Ahmed hercegből a politikai igazságtalanság elszenvedőjét látta ugyan, de elitellenessége gyanakvásra is készítette egy ilyen figurával szemben, míg a társadalom alsóbb rétegeiből származó Abu egyértelműen pozitív példa volt számára. Ebben a kontextusban kiemelkedően fontos, hogy a történetben a tolvaj önmagát nem megtagadva vált hőssé: Abu élete utolsó lopásával – a repülőszőnyeg eltulajdonításával – mentette meg Ahmed életét. A hőssé váló tolvaj és az őt megillető hatalmat elnyerő herceg meséjében Krassó tehát saját gyakorlatának igazolását látta: ő mint a politikailag kisemmizett egykori '56-os összefog a gazdaságilag kisemmizett munkásokkal, maszekokkal, a megélhetésüket a második gazdaság tereiben biztosítani tudó egyszerű állampolgárokkal annak érdekében, hogy szabadságjogaikat gyakorolhassa.

A *bagdadi tolvaj* mellett egy másik metafora is felbukkan a „feketézés” és a polgárjogi aktivizmus összefonódó gyakorlatairól: a görög mitológiából vett kentauré. Haraszti Miklós így mutatta be a magyar demokratikus ellenzék tagját, Kenedi Jánost az olvasóknak egy szamizdat kiadvány hasábjain közölt interjúban: „A második gazdaságban kijátszod az államot és a második nyilvánosságban erkölcsi tőkét is gyűjtesz ehhez. Egyszerűen kentaur vagy magad is [...] törzstől fölfelé polgárjogi előharcos, a patáid meg arra valók, hogy kitapossák az illegális utakat.”⁶⁸ Úgy tű-

⁶⁷ Megérkezett Budapestre Korda Sándor új filmje, a „Bagdadi tolvaj”. *Magyar Nemzet*, 1941. április 10. 8.

⁶⁸ *Egy főkolompós délelőtti.* Haraszti Miklós bemutatja Kenedi Jánost, AB Független Kiadó, [1982]. 1.

nik, e metafora Krassó tevékenységével összefüggésben minden ironia nélkül használható.

A szemlélet, amely a tolvajlást a regnáló hatalom aláásásának legitim eszközeként tüntette fel, párhuzamba állítható az elmélyülő válságok idején bizonyos kelet-európai országokat jellemző társadalmi gyakorlatokkal, amelyek többek között az állami javak magáncélú használatában és eltulajdonításában öltöttek testet. A katasztrofális lengyel gazdasági helyzetben például éles különbségtétel jött létre a magántulajdon és a társadalmi tulajdon között – az utóbbira annak absztrakt és meghatározatlan volta miatt az emberek a senkihez sem tartozó javak egy formájaként tekintettek, vagy egyáltalán nem tartották tulajdonnak őket.⁶⁹ Ezek a társadalmi gyakorlatok, amelyek tehát hozzáférést biztosítottak egyébként elérhetetlen javakhoz, a folyamatosan erőforráshiánnyal küzdő szamizdat kultúrájában is fontos szerephez jutottak. Krassó egy kiadvánnyal kapcsolatban elismerte, hogy „félig-meddig lopott papírokra készítették”, és nehezményezte, hogy „ezek a források mára kiapadtak”.⁷⁰

Az általa alkalmazott stratégiák tágabb értelemben is kísértetiesen emlékeztetnek azokra a társadalmi gyakorlatokra, amelyeket a diszfunkcionális gazdasági rendszer hívott életre Lengyelországban. A magyarnál jóval drasztikusabb áruhiánnyal szembenező lengyelek az egyébként elérhetetlen erőforrásokhoz és javakhoz a *kombinowanie* [kombinálás] és a *znajomości* [ismeretség] társadalmi gyakorlatai segítségével jutottak hozzá.⁷¹

⁶⁹ Elżbieta TARKOWSKA–Jacek TARKOWSKI: „Amoralny familizm”, czyli o dezintegracji społecznej w Polsce lat osiemdziesiątych [„Erkölcstelen családközpontúság”, vagyis a társadalmi dezintegrációról Lengyelországban a nyolcvanas években]. In: Jacek TARKOWSKI (red.): *Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym* [Hatalom és társadalom az autoritárius rendszerben]. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa, 1994. 263–281. A kérdés magyar nyelvű összefoglalóját lásd DANYI Gábor–VIGVÁRI András: I. m. 23.

⁷⁰ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 163.

⁷¹ Joanna KUSIAK: *The Cunning of Chaos and Its Orders: A Taxonomy of Urban Chaos in Post-Socialist Warsaw and Beyond*. In: Monika GRUBBAUER–Joanna KUSIAK (eds.): *Chasing Warsaw. Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 2012. 296–297.; Nicolette MAKOVICKY: *Kombinowanie: Agency, Informality, and the Poetics of Self in Highland Poland*. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2018/3. 1–19.

A *kombinowanie* kifejezés, amely ’mesterkedik’, ’csal’ vagy egyszerűen ’megold’ jelentéssel egyaránt lefordítható magyar nyelvre, egy leleményes, kreatív, gyakran féllegális vagy illegális megoldás kialakításának, a jogi, politikai vagy kulturális szabályok manipulációjának, a kiskapuk kipuhatolásának a folyamatát jelentette. A kombinálás így módon az erőforrásokhoz való hozzáférést tette lehetővé, beleértve az élelmet, az árukat, a munkát, az információt vagy akár a hatalmat. A *znajomości* esetében,⁷² amely „horizontális cserék hálózataként írható le a bennfentesek körén belül”, az egyének „egymáshoz fűződő személyes kapcsolataikat használják annak érdekében, hogy a hiánycikkekhez hozzájussanak és információkat cseréljenek”.⁷³ Másképpen szólva, amikor „valaki az ismeretségeit [*znajomości*] használja annak érdekében, hogy elintézzé a dolgokat [*zalatwiał sprawę*], akkor a személyes kapcsolatai révén igyekszik manőverezni a mozdíthatatlan akadályok között”.⁷⁴ Innen nézve a kiaknázható állami erőforrásokat feltérképező, a második gazdaság kínálta lehetőségekből hasznot húzó Krassó maga is a „kombinálás” gyakorlatait hajtotta végre, miközben asszertív viselkedésével – személyes kapcsolatain keresztül – igyekezett hatással lenni az őt körülvevő világra. Jól nyomon követhető, hogy cselekvő ágensként igyekezett folyamatosan felhasználni a kapcsolatait bizonyos ügyek elintézésére, legyen az anyagbeszerzés, nyomdai kapacitás intézése, címsorok legépelése, nyugati kiadványok behozatala vagy más egyéb. Eközben tisztában volt a „pénz hatalmával”:⁷⁵ fizetőképességét kamatoztatta ügyeinek intézése során.

A „fekete” nyomdai munkákat végző nyomdászok identitását és tevékenységük ösztönzőit tekintve több motívum is összekapcsolódhatott. A nyomdászok az állami szektor azon dolgozói

DOI <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12857>; Edyta MATERKA: *Kombinacja*. In: Alena LEDENEA (ed.): *The Global Encyclopaedia of Informality II*. UCL Press, London, 2018. 222–226. A kérdés magyar nyelvű összefoglalóját lásd DANYI Gábor–VIGVÁRI András: I. m. 11–31.

⁷² Lásd Elizabeth C. DUNN: *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2004. 125–129.

⁷³ Uo. 119.

⁷⁴ Uo. 126.

⁷⁵ HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. június 21.

voltak, akik a második gazdaságból is hasznot húztak.⁷⁶ Ez a tendencia az 1968-as új gazdasági mechanizmus után erősödött fel, amikor a nyomdákat nyereségérdekeltségre állították át, miközben a könyv- és lapkiadás számára – kulturális-politikai szerepüket szem előtt tartva – alacsonyabb árakat irányoztak elő. Ez arra ösztönözte a nyomdákat, hogy a nagyobb nyereséggel kecsegtető munkák elvégzésében – például vállalati brosúrák, naptárak stb. nyomtatásában – legyenek érdekeltek, így a könyv- és lapkiadás számára elérhető nyomdai kapacitások csökkentek, ami jelentős feszültségeket okozott a rendszerben.⁷⁷ A nyomdaipar érdekeltségeinek eltolódása a „szabadáras” megrendelések felé pedig megnyitotta a terepet az informális, „fekete” és „fusi” nyomdai munkák előtt is. A szamizdatok állami nyomdahelyeken történő sokszorosítására leginkább tehát „a formális szocialista tervgazdasággal való szimbiózis” egyéni stratégiájaként, „a túlélés és a bérkiegészítés magától értetődő mindennapos gyakorlataként” tekinthetünk.⁷⁸ Krassó lebukott kapcsolatai a rendőrségi kihallgatás során úgy nyilatkoztak, hogy gazdasági haszonszerzés céljából vállalták a munkát, amelynek elvégzését semmiféle politikai indíttatás nem motiválta. Krassó egyik nyomdásza – éppenséggel egy háromgyerekes családapja – esetében, aki „ezt a fusi munkát mindig munkaidő után készítette”, keresetkiegészítés céljából,⁷⁹ láthatóan a „formális és informális erőforrások kombinációja” jött létre, ami lehetővé tette a jövedelem maximalizálását, így segítve az adott háztartás felhalmozását.⁸⁰ Ugyanakkor az is igaz, hogy a nyomdászok részéről az effajta munkák elvégzését esetenként politikai meggyőződés is motiválhatta. Egy másik, Krassó látkörébe kerülő nyomdász, aki „nem baloldali beállítottságáról volt híres”, például lelke-

⁷⁶ ANDORKA Rudolf: A magyar társadalom rétegződése és mobilitása az 1930-as évektől napjainkig. In: VALUCH Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 1995. 46–63.

⁷⁷ TAKÁCS Róbert: A kultúra reformja – a reform kultúrája. *Eszmélet*, 2015/107. 141.

⁷⁸ DANYI Gábor–VIGVÁRI András: I. m. 15.

⁷⁹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 324.

⁸⁰ DANYI Gábor–VIGVÁRI András: I. m. 15.

sen fogadta az illegális anyagok sokszorosításával kapcsolatos megkeresést, és kifejtette, hogy „mennyre örül annak, hogy Magyarországon írásbeli ellenzékiesség [sic!] is létezik”.⁸¹

A pénz mint játék: a rendszer kijátszása

Ha végigtekintünk Krassó üzleti tevékenységének zavarba ejtően sokszínű formáin, könnyen az a benyomásunk támad, hogy üzleti tranzakcióit és pénzhez való viszonyát döntően a profit, a haszonszerzés határozta meg. Ennél azonban ez a viszony jóval összetettebb volt. Játékszenvedélye, ami a lóversenyzésben és a lottózásban öltött testet, például jelentősen árnyalja a képet, hiszen a pénzhez egészen különleges jelentéseket rendelt.

A nyolcvanas években „bozontos ősz hajával, csíkos pólójával” Krassó hozzátartozott a lóversenyek lelátójának látképéhez. Szoros kapcsolatban állt Papp István zsokéval, akitől gyakran kapott tippeket, melyik lóra érdemes fogadni a lóversenyen. Mivel az alapszabályzat szerint a Lósport Vállalat dolgozóinak tilos volt fogadásokat kötniük, a hajtók, zsokék és más bennfentesek gyakran külső szereplőkön keresztül vettek részt a szerencsejátékban. Valószínűleg Krassó és Papp István viszonya is erre épült. 1984 januárjában Krassó megjegyezte, hogy „nagy tervei vannak vele kapcsolatban tavaszra és nyárra”, és „reméli, hogy jobban fognak tudni együttműködni, mint tavaly, mely nagyon veszteséges év volt”.⁸² A fogadás vagy szerencsejáték feltételeinek személyes kapcsolaton keresztül történő manipulációja – ami egyébként széles körben alkalmazott gyakorlat volt a lóversenyzés szocializmus alatti története során – a „kombinálás” és az „ismeretség” korábban már tárgyalt gyakorlatait tükrözte.⁸³

⁸¹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/12. 67.

⁸² „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 63.

⁸³ Ungvári Tamás tudni vélte azt is, hogy „amikor tutti tippje bejött, [Krassó] barna papírzacskóban vitte ki a pénzt, s adta oda gondos számolás után ellenzéki társainak” – hogy a kiadványokhoz szükséges papír beszerzését finanszírozza. UNGVÁRI Tamás: Talpra magyarok, hi a hazátok. *Amerikai Magyar Népszava* – Szabadság, 2010. január 8. 13.

Fontos megjegyezni, hogy a szerencsejáték társadalmi gyakorlatai – mind a szocialista társadalmi valóság, mind a pénz monetáris funkciója tekintetében – szubverzív jelentések hordozóivá váltak. 1945 után a löversenyek állami szubvenciótól megfosztott, perifériára szorult társadalmi gyakorlatnak számítottak, a szocialista rendszer ugyanis – államosításuk ellenére – nem tudott mit kezdeni a löversenyek arisztokratikus múltjával és önfenntartó jellegével. Az is igaz, hogy az 1956-os forradalom leverése után a szerencsejátékok különböző társadalmi gyakorlatai jelentős mértékben megerősödtek, hiszen a „szerencsejátékok révén még a legkilátástalanabb helyzetben is lehet várni valamire”.⁸⁴ Nem véletlen, hogy egy 1972-ben kiadott szociográfiai jellegű könyv a löversenyekre látogató közönséggel kapcsolatban az alábbiakat jegyezte meg: „Ez az ötezer budapesti ember hivatásos csodatermelő. Minden percben üstökön ragadja a megfoghatatlant, s addig rázza, míg százforintosok nem esnek róla.”⁸⁵ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a löversenyfogadásokon részt vevők valóságérzékelése elszakadt az objektív valóságtól, freudi értelemben maga mögött hagyta a valóságelvet, és lényegében egyfajta „fantáziálás” jött létre, egy olyan társadalmi képzelet, amely védelmet jelentett a könnyörtelen valósággal szemben, az ellenséges világ birtokbavételének módját hozva létre.

A „csodavárás” e társadalmi gyakorlatával párhuzamosan (amelynek egyébként Koltai Róbert 1993-as *Sose halunk meg* című filmje állított emléket), a löverseny és a lottózás az 1956 utáni társadalmi-politikai valóság szimbolikus átírása vagy manipulációja volt Krassó számára, amely az alapvetően ellenséges, elnyomó, sivár szocialista környezet imaginárius átalakításaként értelmezhető. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a löverseny közegében a pénz imaginárius-szimbolikus jelentései kerültek előtérbe:⁸⁶ a „csodavárás” értelmében a pénz maga is

⁸⁴ HAMMER Ferenc: *...nem kellett élt vasalni a farmerbe. Mindennapi élet a szocializmusban*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 2013. 48.

⁸⁵ CSURKA István–RÁKOSY Gergely: *Így, ahogy vagytok!* Magvető Kiadó, Budapest, 1972. 5–6.

⁸⁶ VÖ. HITES Sándor: Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom: a New Economic Criticism. *Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* [Új gazdasági kritika], 2011/4. 481–482.

fikcionalizálódott, értéke az elkönyvelt veszteségek és a kalkulálható nyereségek fényében, futamról futamra változott, olykor grandiózus, máskor alig megfogható dimenziókat öltve. Krassó úgy emlegette a fogadás és a „csodavárás” e gyakorlatait, hogy „azzal áll bosszút a pénzen”, illetve „azzal alázza meg a pénzt”, hogy „játékká teszi”.⁸⁷ Az erőforrások létével való játszadozás során – ahol a pénz játékká való átminősítése (vagyis érvényes monetáris eszközként való figyelmen kívül hagyása), illetve fizetőeszközként való potenciális megsokszorozódásának végpontjai között ingázott⁸⁸ – egy új tapasztalati világ jött létre, amely egyfajta közbülső vagy „köztes” realitásként funkcionált, amely a szubjektumot összekapcsolta az őt körülölelő világgal.⁸⁹

Krassó ugyanakkor mind a lóversenyzést, mind a lottózást különálló rendszerekként kezelte, amelyek esetében nyerési szisztémákat dolgozott ki. A lottózás esetében teóriája úgy szólt, hogy vannak népszerű számok, amelyeket a lottózók többsége előszeretettel játszik meg, és vannak kevésbé népszerű számok. Mivel az adott nyeremény a jól tippelők között egyenlően oszlott meg, a népszerű számok esetében az elnyerhető nyeremény összege jóval kisebb volt, mint a népszerűtlen számok kihúzása esetén.⁹⁰ Így statisztikai adatokat figyelembe véve igyekezett a népszerűtlen számokat megjátszani.⁹¹ Ami a lóversenyeket illeti,

⁸⁷ HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 6.

⁸⁸ Vö. „A magyar forintnak az a része, amely egyszer bekerült valamelyik lóversenypálya közegébe, addig, amíg ebben a körletben cirkulál, nem egyszerűen váltópénz, pecunia, valuta, hanem egy örökkön osztódó sejt, egy önnemző moszatállatka, amely szüntelen élet és halál közt lebeg, minden pillanatban sokasodásra és megszűnésre kész.” CSURKA István–RÁKOSY Gergely: I. m. 57–58.

⁸⁹ Ehhez a társadalmi gyakorlathoz lásd Tomasz RAKOWSKI: Vadászok, gyűjtögetők és a kiszolgáltatottság szakértői. A lealacsonyított ember etnográfiája. Bányák szabadlábán. *Replika*, 2019/110. 55–59. Ahogy Rakowski írja: „Így nem arról van itt szó, hogy a fantáziát és a valóságot precízen elválasszuk egymástól. A fantázia védekező és tervező mechanizmusai ebben az esetben jóval bonyolultabbak ennél. E mechanizmusok inkább »a valósággal való kapcsolat« érzetének megszerzését segítik elő – általánosságban az azzal való kapcsolatát, ami »kívül van«.” Tomasz RAKOWSKI: I. m. 58.

⁹⁰ Ez a logika érvényesült egyébként a lóversenyek esetében is: „Ha favorit nyer: sok részre oszlik ez az összeg, ha outsider: kevesebbre, s az osztalék nagyobb.” CSURKA István–RÁKOSY Gergely: I. m. 17.

⁹¹ HAY Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 8.

teóriája – saját tapasztalatain túl Csurka Istvánnak és Rákossy Gergelynek az 1945 utáni löversenyek körképét szociográfiai jelleggel megfestő *Így, ahogy vagytok!* című könyvéből is ihletet merítve⁹² – azon alapult, hogy a löverseny maga is csalás: a fogadásokban közvetítőiken keresztül maguk is részt vevő, egymással összebeszélő zsokék időről időre azt a lovat hozták ki győztesként, amelyre a fogadást kötők nem számíthattak. Krassó így arra törekedett, hogy a zsokék gondolkodását követve, pontosabban azt előre jelezve kössön fogadásokat.⁹³ Ezekben a szisztémákban nem is a hatékonyságuk foka a figyelemre méltó (Krassó nagyon sokat vesztett a löversenyeken),⁹⁴ hanem az a közös tulajdonságuk, hogy lényegük szerint az adott rendszer gyenge pontjait kívánták feltérképezni és kihasználni. A szerencsejáték Krassó számára így egyszerre vette fel az intellektuális játék és az adott rendszer szimbolikus kijátszásának jelentéseit is.

Krassó pénzhez való viszonyának tisztázásához az is fontos adalék, hogy rendszeresen kölcsönzött kisebb-nagyobb összeget barátainak, ismerőseinek, üzleti partnereinek is. E tételeket aprólékosan könyvelte, gondoskodva arról is, hogy a kölcsönadott összeg visszakerüljön hozzá. Bizonyos esetekben azonban képes volt arra is, hogy lemondjon a tartozások „behajtásáról”. A notórius kölcsönkérők közé tartozott Lipták Tamás közgazdász, aki köztudottan tartozott a fél világnak, így Krassónak is. Annak érdekében, hogy feloldja a meg nem adott tartozásokból származó feszültséget, azt találta ki, hogy karácsonyra képzeletben pénzt adományoz Liptáknak, így amikor az legközelebb kölcsönkér tőle, akkor voltaképpen a Krassó által neki adományozott pénzt kapja meg.⁹⁵ Ezzel az imaginárius művelettel a kölcsönzés üzleti

⁹² CSURKA István–RÁKOSSY Gergely: I. m. Vö. még: „akkor már a löverseny ki volt zsigerelve, tehát nyerni már nem nagyon lehetett, mivel alapvetően szét volt csalva minden. Volt annyi eszem, hogy lássam: egyfolytában bundáztak mindent. Az apró részleteknek nem mentem utána, hogy kinek hogyan és miért éri meg, illetve miért nem éri meg, mikor fogja vissza, miért fogja vissza a lovat, de hát ezt lehetett tudni és lehetett is látni”. Férfitempó. Az interjút készítette és monológgá szerkesztette: HADAS Miklós, *Replika*, 39. 2000. március. 14.

⁹³ HÁY Ágnes szóbeli közlése, 2021. július 8.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Uo.

jellegű tranzakcióját a baráti ajándékozás gesztusává alakította át, vagyis a pénz, a tartozás és a kölcsön érvényes vonatkoztatási rendszerét a másik fél tudtán kívül játékos módon megváltoztatta.

A fenti megállapításokkal párhuzamba hozható a Krassó által életre hívott szamizdat kiadó működtetése is, amely egyszerre integrálódott az informális gazdasági tevékenységformák közé, és vette fel „a rendszerrel való játék”, „a rendszer kijátszásának” jelentéseit. A szamizdat kiadói tevékenység jelentéseiről – amelyek szorosan kötődtek Krassó 1956-os identitásához – már korábban volt szó, ezúttal érdemes a gazdasági vonatkozásokra figyelni. Nem túlzó állítás, hogy kiadványainak értékesítése után a beruházott költségek elvileg megtérültek, és akár nagyobb nyereséget is hozhattak – de a kockázat is jelentős volt, hiszen a mérleget nagy mértékben befolyásolhatták a nyomdai lebukások, az elkobzások és a hatóságok által kiszabott pénzbírságok. Ahhoz, hogy jobban megértsük a Magyar Október Kiadó működését, érdemes tüzetesebben megvizsgálni a kiadványok jellegét és árképzését.

Árképzés

A szamizdatok árképzése (kontextus)érzékeny és egyáltalán nem magától értetődő művelet volt. Általánosságban véve igaz, hogy attól a pillanattól fogva, hogy a szamizdatok pénz ellenében cseréltek gazdát, az előállítási költségek miatt jóval drágábbak voltak a szocialista könyvkiadás jelentős dotációval kiadott termékeinél. Ez akkor is így volt, ha a szamizdatok gépiratos korszakában csupán a gépirók, a szamizdat kiadók megjelenése után pedig csak a nyomdászok munkáját fizették meg – a szellemi munkáért egyik esetben sem járt jogdíj. A vásárlók általában sokallták az anyagok árait, amit a fokozatosan színre lépő független kiadók is kénytelenek voltak figyelembe venni.⁹⁶

⁹⁶ ÁBTL NOIJ-BRFK-56-87/4/1982. április 30. Közli: KRAHULCSÁN Zsolt: A hazai szamizdat „hőskora”. A Galamb utcai butik. In: GYARMATI György (szerk.):

A kiadványok áráról sorozatos viták folytak, és az árképzésnek több modellje is létrejött. A Rajk-butikban árusított kiadványok egy részének, valamint a *Beszélő* folyóiratnak az ára az önköltségi árral egyezett meg,⁹⁷ vagyis az egy oldal/1 forint átlagárát tükrözte.⁹⁸

A Demszky Gábor alapította AB Független Kiadó árképzése elmozdulást jelentett az önköltségi árképzéshez képest, hiszen a kiadványok ára az előállítási költségeken túl mintegy 20%-os haszonkulcsot is tartalmazott. Ennek oka mindenekelőtt az volt, hogy a szamizdatok megjelentetésének ütemét Demszky nem kívánta lassítani azzal, hogy megvárja, míg egy korábbi kiadvány valamennyi példánya elkel, és ezzel megteremtődik a pénzügyi forrás a következő megjelentetéséhez. A haszonkulcsot indokolta az előállítási költségek emelkedése is, amit egyrészt a növekvő infláció és az áremelések okoztak, másrészt a szamizdatok ellen irányuló állambiztonsági figyelem és ezzel összefüggésben az adott mű „politikai veszélyessége”: a nyomdászok által vállalt nagyobb rizikó ugyanis az árakat is a magasba röpitette. A házkutatások és elkobzások jelentette gazdasági kockázat ugyancsak indokolta a tartalékképzést. Természetesen ezek a tényezők a nyolcvanas években létrejövő többi szamizdat kiadó működését is nagyban befolyásolták.

Nagy Jenő, az ABC Független Kiadó alapítója, akivel Krassó is szorosan együttműködött, azt az elvet vallotta, hogy a szamizdatok hiánycikkek, így lényegében „szabadárasak”.⁹⁹ Ez azt jelenti, hogy a kiadó annyiért kínálhatta a kiadványait, amennyiért nem szégyellte, illetve amennyiért megvásárolták. A profitorientáltságot igazolta a sajtószabadság szent ügyének szolgálata, és az, hogy a hasznot vissza lehetett forgatni újabb kiadványok megje-

Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001. Történeti Hivatal, Budapest, 2002. 323.

⁹⁷ Az önköltségi ár esetén bevett gyakorlat volt, hogy a rövidebb terjedelmű kiadványok árát néhány forinttal megemelték, hogy a keletkező haszon a nagyobb terjedelmű kiadványok árát csökkenthesse (ÁBTL A-1361. 218.).

⁹⁸ ÁBTL NOIJ-BRFK-56-87/4/1982. április 30. Közli: KRAHULCSÁN Zsolt: I. m. 323.

⁹⁹ NAGY Jenő személyes közlése, 2021. augusztus 16.

lentetésébe.¹⁰⁰ Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy Nagy Jenő és felesége, Véték Mária „főállásban” működtették a kiadót, amely mellett többnyire nem volt más rendszeres bevételi forrásuk.¹⁰¹ A „szent ügy szolgálata” és az esetleges „profit” ötvözte párhuzamba állítható Mateusz Falkowski lengyel történész kifejezésével, aki „hazafias üzletként” aposztrofálta a nem hivatalos anyagok előállítását és terjesztését Lengyelországban, hiszen az a résztvevők számára egyszerre jelentett megélhetési formát és a fennálló rendszerrel való szembenállást.¹⁰²

A fenti elvekkel a pénzügyekben „nem álszenteskedő” Krassó is maradéktalanul egyetértett. Nyereséges kiadót kívánt ugyanis működtetni, így kiadványainak árai nem az önköltségi, előállítási árral voltak azonosak, hanem beépített haszonkulcsot tartalmaztak. Ugyanakkor az általa működtetett gazdasági modell újat is hozott. Bár a fordítóknak, szerzőknek általában ugyanúgy nem járt honorárium, mint a többi szamizdat vállalkozás esetében, Krassó nemcsak a nyomdászokat fizette meg, hanem a terjesztőknek is juttatott körülbelül 10-20%-os jutalékot, ezzel – ha szerény mértékben is, de – anyagilag érdekeltté tette őket – szemben például a *Beszélő* folyóirat vagy a *Hirmondó* szisztémájával, amelyek terjesztéséért nem járt jutalék.¹⁰³

A nyereségesség követelménye mindenekelőtt a nagy érdeklődést kiváltó, kelendő kiadványokat tolta előtérbe. Egy állambiztonsági jelentésben megjegyezték, hogy „Krassó György

¹⁰⁰ CSIZMADIA Ervin (szerk.): I. m. 309.

¹⁰¹ Ez a nem hivatalos, bejelentetlen „munkahely” ráadásul később megbosszulta magát: a házaspár havonta folyósított nyugdíjának összege alig haladja meg a nyugdíjminimum kétszeresét: 2021-ben fejenként hozzávetőlegesen 60 ezer forintra rúg. (NAGY Jenő személyes közlése, 2021. augusztus 16.)

¹⁰² MATEUSZ FALKOWSKI: *Biznes patriotyczny. Historia wydawnictwa CDN* [Hazafias üzlet. A CDN kiadó története]. Europejskie Centrum Solidarności, Gdańsk, 2011.

¹⁰³ Vö. Gondos Béla szavaival (Szamizdatos évek. Gulyás János dokumentumfilmjének rövidített, szerkesztett szövege. *Kapu*, 2004/11–12. 119.). HáY Ágnes úgy emlékezett, hogy Krassó szisztémája szerint tíz példány után a tizenegyedik ingyen volt. (HÁY Ágnes szóbeli közlése, 2021. június 21.) Ezt a szisztémát Nagy Jenő is átvette, aki *Vakond* című periodikáját hasonló elvek mentén terjesztette: „aki több, legalább 5 példányt vesz át, annak 20% kedvezmény, ill. tiszteletpéldány jár” (*Vakond. Enciklopédikus folyó írás*, 1985/1. 2.).

szinte állandóan azon töri a fejét, hogy mi olyat lehetne még kiadni /sokszorosítani/, amit jól el lehetne adni; két okból. Részint saját haszonra, másrészt pedig az egyéb, fontos politikai szamizdat-kiadványok anyagi fedezésére”.¹⁰⁴ A nagy kereslet miatt biztos profitot hozó, mindenekelőtt „gazdasági” vagy „üzleti” értékkel bíró árucikkek értékesítése tehát azokat a műveket segítette megjelenni, amelyeknél a „politikai érték” volt az elsődleges. A kettős értékrendszer alkalmazásával Krassó kiadói mozgásterre jelentősen megnőtt.

A kétféle érték ritkán jutott egyszerre szerephez, de például Orwell művei esetében az „üzleti” és a „politikai” szempont szorosán összefonódott. Krassó – aki előszeretettel mutatott rá az 1984 politikai jelentéseire¹⁰⁵ – egyes források szerint az 1984 eladásából „kb. 200 ezer forint tiszta bevételre számít[ott]”, és „ettől remél[te] anyagi gondjainak megoldását”.¹⁰⁶ Orwell művét Krassó 50 ezer forintért szeretne volna 1000 példányban sokszorosítani,¹⁰⁷ egy-egy példányért így vélhetően 250–300 forint körüli összeget kért volna.¹⁰⁸ (Összevetésként: egy nyugati sikerkönyv magyar nyelvű kiadása ekkoriban 50–90 forint között mozgott.¹⁰⁹) Ebben az esetben a kiadványt tehát igen magas haszonkulccsal tudta volna értékesíteni, ami – a nyomtatáson felüli járulékos költségeket nem számítva – akár a 70-75%-ot is elérhette volna.

Az „üzleti” szempontú kiadásra jó példa az a kötet, amely Villon balladáinak Faludy György-féle átköltéseit tartalmazta. E kötet 1945 előtt több legális kiadást is megért, és rendkívül népszerű volt. A háború előtti verseskötet újranyomott példányaikat Krassó magánterjesztési láncokon és antikváriumokon keresztül igyekezett értékesíteni „120 Ft alsó és meghatározatlan

¹⁰⁴ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 420.

¹⁰⁵ Vö. például „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/12. 140.

¹⁰⁶ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 254.

¹⁰⁷ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/11. 159.

¹⁰⁸ Az Állatfarm gépelt példányáért 300 forintot kért Krassó. („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/10. 198.)

¹⁰⁹ Robert Merle *Csikóéveink* című történelmi regényének 1984-ben megjelent magyar kiadása 85 forintba, Hermann Hesse *Üvegyöngyjátéka* 71 forintba, Agatha Christie *Bűbájos gyilkosok* című krimije pedig 48 forintba került.

felső határ között”¹¹⁰ – ez utóbbi a 300 forintot is elérhette,¹¹¹ összhangban azzal, hogy „a megszerzés nehézségei” konstitutív értékmozzanatot alkottak, és emelték az árat.¹¹² „Költő” fedőnevű titkos megbízott értesülései szerint ezeknek a Villon-köteteknek az előállítási költsége 30 forint körül mozgott, Krassó viszont 100 forintért adott túl rajtuk. Az üzleten „tehát elég borsos haszna” volt, ahogy egy állambiztonsági forrás megállapította,¹¹³ hiszen a haszonkulcs 60%-nál is magasabb lehetett. „Költő”, vagyis Mózes Lajos író úgy értesült, hogy például 1983 aranyvasárnapján Krassó harminc darabot adott el belőle, sőt „többet is el tudott volna adni, de csak ennyi volt nála”.¹¹⁴

1983-tól Krassó számos 1956-os dokumentumot, visszaemlékezést és elemzést adott ki, amelyek alapvetően „politikai” szempontból voltak fontosak. Ezek közé tartoztak az 1956-os forradalom napjaiban megjelent újságok rekonstrukciói: a *Népszabadság* és az *Irodalmi Újság* 1956. november 2-ai száma. 1984 tavaszán készült el az *Irodalmi Újság* szóban forgó számának rekonstruálásával, amelyen – ahogy egy állambiztonsági besúgónak elmesélte – „egy évig dolgozott, mert több, hiányos példányból állította össze”.¹¹⁵ Hasonlóan – majd egy évig¹¹⁶ – dolgozott *A magyar forradalomról* című szamizdat kiadványon is, amely döntően az 1956 után partvonalra került magyar politikai gondolkodó, Bibó István 1957–1958-ban keletkezett írásait foglalta magába. Bibó kiadványát 60–80 forintért árusította,¹¹⁷ az

¹¹⁰ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/8. 420.

¹¹¹ R-ó, Faludy György bűne, *Hirmondó*, 1985/4. 78–79.

¹¹² Georg SIMMEL: *A pénz filozófiája*. Ford. BERÉNYI Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 80.

¹¹³ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 167.

¹¹⁴ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 166. Bár Krassó úgy vélte, hogy a Faludy-féle Villon-kötetből „akár 100 ezer példányt is el lehetne adni, annyira nagy iránta az érdeklődés” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 166.), 1984 nyarára a terjesztés akadozni kezdett, így Krassó úgy döntött, hogy a továbbiakban „nem 100 forintért adja darabját, hanem már nyolcvanért is odaadja őket” („Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 347.).

¹¹⁵ ÁBTL III/III-83-87/7/1984. május 4. Vö. még „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 249.

¹¹⁶ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 199.

¹¹⁷ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 284.; „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 325.

Irodalmi Újság példányait 20 forintért.¹¹⁸ Ezekben az esetekben a haszonkulcs is jóval kisebb volt, ráadásul a kiadványok összeállítás is jóval több befektetett munkát igényelt (mint például a Villon-kötet esetében).

A Krassó üzleti terveiről kiszivárgott adatokat elemezve az állambiztonság megállapította, hogy a „szamizdatban jó üzleti lehetőséget, kereseti forrást lát[ott]”.¹¹⁹ Mivel az állambiztonság arra törekedett, hogy kriminalizálja Krassó tevékenységét, és a gazdasági bűncselekmény vádjához is kerestek bizonyítékokat, érdemes a forrásokat némi távolságtartással kezelni. A szamizdatokkal való pusztá haszonszerzésnek több minden ellentmondott. Egyrészt Krassó számos más kiadványa esetében a haszonkulcsok jóval kisebbek lehettek – ezeknek a kiadványoknak a megjelentetését inkább a politikai meggyőződés és a történelmi igazság feltárásának missziója, mintsem a haszonszerzés motiválta. Másrészt kimondottan törekedett arra is, hogy kiadványai minél olcsóbbak legyenek „a szamizdatkészítés mostoha körülményei ellenére is”,¹²⁰ miközben a szamizdat kiadók közötti, a szamizdat olvasók szűk piacán folyó verseny sem engedte elszabadulni a kiadványok árait. Harmadrészt Krassó rendkívül precíz üzletvitellel rendelkezett, rendszeresen könyvelt mindent, és igyekezett korrekt módon megfizetni az alkalmazott munkaerőt is.¹²¹ Negyedrészt – ahogy arról korábban szó esett – számolni kellett az esetleges lebukásokkal, elkobzásokkal is, ami üzleti szempontból rendkívül kockázatosá tette a szamizdat kiadást. Krassó szamizdat kiadójának üzleti modellje különös vegyülete volt a társadalmilag elkötelezett nonprofit és a kiadó fenntarthatóságát lehetővé tévő profitorientált tevékenységek.

Az is jól látszik, hogy az 1980-as évek szamizdat kiadói különböző üzleti modelleket és gazdasági stratégiákat működtettek. További kutatásokat motiválhat az a kérdés, hogy az ezek kö-

¹¹⁸ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/9. 210.

¹¹⁹ „Lidi”. ÁBTL 3.1.5 O-19619/12. 238.

¹²⁰ Bemutatkozik az M. O. „Magyar Október” Szabadsajtó Budapest. I. m. 38.

¹²¹ „Meg is fizette jól az embereket, szóval ő nem volt ilyen sóher” – emlékezett Vágner Anna gépirónó (*Vágner Anna-interjú*. I. m. 174.)

zötti eltérések mennyiben estek egybe, vagy másképpen szólva, mennyiben alakították, illetve mélyítették el a tág értelemben vett demokratikus ellenzéken belüli politikai-ideológiai törésvonalakat.¹²² Elég itt arra utalni, hogy a korszak emlékezetében Krassó gyakran a demokratikus ellenzék „belső ellenzékeként” és ily módon a demokratikus ellenzék perifériáján elhelyezkedő radikális, különutas figuraként jelenik meg, miközben az egykori szamizdatosok egy körének narratívája a plebejus/elit ellenzékre való felosztást működteti.¹²³ Talán nem túlzás azt állítani, hogy a demokratikus ellenzék tevékenységének gazdasági szempontú vizsgálata nagyban hozzájárulhat a korszak ellenzéki kultúrájának és belső viszonyainak komplexebb megértéséhez.

A szamizdat kiadás kontextusai

A fenti tanulmányban arra próbáltam rámutatni, hogy Krassó György szamizdat kiadója esetében milyen jelentéseket vett fel a független könyvkiadás, egyrészt a kiadványok előállításában, terjesztésében részt vevő szereplők identitása, másrészt a szamizdat kiadást övező műveletek szempontjából. Krassó esetében a szamizdat kiadás egyrészt értelmezhető személyes bosszúként, más szóval a jogérzet megnyilvánulásaként, amelyet az 1956 utáni represszió váltott ki. Ez szorosan összefüggött a kiadó profiljával, amely célja a forradalom emlékezetének társadalmi emlékezetként való újjáélesztése volt, így a szamizdat kiadás egy bizonyos értelemben utópisztikus társadalmi jövőkép jegyében zajlott. Továbbá az is igaz, hogy a második gazdasággal kialakított szimbiózis, amelynek keretében a Magyar Október Kiadó az állami szektorból vonta ki az erőforrásokat, egyaránt felvette egyrészt a rendszerrel való kreatív együttélés, másrészt „a rendszerrel való játszadozás” korántsem ártatlan jelentéseit,

¹²² Lásd ezzel kapcsolatban: CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia.* T-Twins Kiadó, Budapest, 1995.

¹²³ Ennek eklatáns példája Gulyás János dokumentumfilmje, amelynek szövegkönyvét lásd GULYÁS János: *Szamizdatos évek I., Kapu*, 2004/11–12. 111–119.; GULYÁS János: *Szamizdatos évek II., Kapu*, 2005/1. 58–67.

miközben a résztvevők számára – ahogy a löversenyek esetében láttuk – imaginárius értelemben képes volt átalakítani az államszocializmus szürke valóságát. A „rendszerrel való játszózás” praxisait megalapozó hibrid identitásformák, és az azokat kifejező metaforák – a „kentaur” vagy a „bagdadi tolvaj” – nem annyira morális kategóriákként, hanem a társadalmi ellenállás hatékony formáiként, a szocialista rendszerhez való kreatív alkalmazkodásként, a civil ügyek hatékony képviselőjeként értelmezhetők. Végezetül, a profitorientáltságot magában foglaló, a valós keresletet kielégíteni igyekvő, alulról szerveződő üzleti modelljével Krassó tevékenysége a piacgazdasági viszonyok irányába is elmozdulást jelentett. Független kiadói tevékenysége így nemcsak az államszocializmus alatti társadalmi ellenállás – ezen belül a szólásszabadság kivívásának – történeteként értelmezhető, hanem egyrészt az 1956-os forradalom utótörténeteként, másrészt a piacgazdaság és a demokratikus átalakulás előtörténeteként is.